

A magyarországi egyházak és a nemzetiségek 1920-1950 című (T/F 047393 számú) kutatás zárójelentése

A kutatási program keretében a magyarországi történelmi egyházaknak – katolikus, evangélikus, református – a hazai nemzetiségek iránti viszonyát, kulturális, nyelvi, etnikai identitásuk megőrzésében betöltött szerepét, valamint az adott időszak állami nemzetiségpolitikájával való kapcsolatát vizsgálom. A téma komplex kutatására Magyarországon mind ez ideig nem került sor. Az okok között említhetjük, hogy a második világháborút követő évtizedekben – különösen a '60-as évek végéig – a magyarországi kisebbségi kutatások témáját, módszerét és eredményeit nagymértékben meghatározták az aktuális nemzetiségpolitikai célkitűzések és elvárások. A szocializmus keretei között a kisebbségi problémák automatikus megszűnését vizionáló politikai hatalom nemcsak nem támogatta, de sok esetben tiltotta is az erre – főként a legújabb-kori nemzetiségi mozgalmakra, vagy a kényszermigrációra – irányuló kutatásokat. Továbbá az ideológiai megfontolásokkal alátámasztott állami törekvés jelentősen korlátozta, bizonyos területeken pedig ellehetetlenítette az egyházak társadalmi szerepvállalását is. Ilyen körülmények között a korábbi időszakokra irányuló egyháztörténeti kutatások marginalizálódtak, amihez hozzájárult az is, hogy a lényegében tetszhalott állapotba került egyházi intézmények, a könyvtárak, levéltárak szakszerűen nem tudták kielégíteni a kutatói igényeket.

Alapvető változásokra, mind a kisebbségi/nemzetiségi, mind pedig az egyháztörténeti kutatások terén a rendszerváltást követően került sor. A demokratikus politikai rendszer kiépítésével párhuzamosan a levéltári források széles köre vált hozzáférhetővé – immár megkülönböztetés nélkül – a kutatók számára, s megkezdődhetett az egyházi intézmények újjászervezése is, amely ismét lehetővé tette az egyházi levéltárak őrzetében lévő iratanyagok kutatását.

A kutatás fő kérdései és tapasztalatai

A kutatás koncepcionálásakor természetesen építettem a már korábban megszületett feldolgozások eredményeire. Az elsősorban – egyházszerkezeti, oktatási – részkérdéseket tárgyaló munkák módszertani megközelítéseit, és megállapításait hasznosítani tudtam, ugyanakkor megerősítettek abban, hogy a kérdés korábbi módszeres vizsgálata nem történt

meg. Az alap kutatás céljának megfogalmazásakor tekintettel kellett lenni a kutatási téma viszonylag tág, három évtizedet felölelő időintervallumára, a téma összetettségére, valamint az iratfeltárásba szükségszerűen bevonandó levéltárak – katolikus püspöki, érseki (11), református egyházkerületi (6), valamint az Evangélikus Országos Levéltár (1) – magas számára, az általuk őrzött iratanyag nagy terjedelmére, a kutatásra fordítható időkeretre. Ezért jelen pályázat keretében nem vállalkozhattam a téma monografikus feldolgozására, csak a témához kapcsolódó anyag eddiginél teljesebb feltárására, valamint a feltárt iratanyagról egy részletes iratkataszter készítésére, hogy ez által a későbbiekben egyes témák, illetve a monografikus feldolgozás alapjait megteremtsem, illetve megkönnyítsem.

Az anyagfeltárás célidőszakát két periódusra – 1920-1945, és 1945-1950 – bontottam.

Az első periódusra vonatkozóan a következő tartalmi szempontokat érvényesítettem:

- Milyen volt az adott egyház és az éppen aktuális állami nemzetiségpolitika viszonya, az állami nemzetiségpolitikának az egyházak tevékenységére gyakorolt hatása.

- Volt-e egyáltalán önálló egyházi nemzetiségpolitika, s ha igen, mik voltak a tartalmi elemei?

- Milyen jellegű elvi állásfoglalásai születtek az egyes egyházaknak nemzetpolitikai kérdésekben? Mi volt ezek hatóköre?

- Fontos szempontnak tekintetem azt is, hogy az anyanyelvi nemzetiségi oktatás szabályozásának változásait az iskolafenntartó egyházak hogyan, mennyiben követték, voltak-e ennek területi eltérései? Az egyházkormányzati álláspont maradéktalanul megvalósult-e a helyi közösségekben, az egyes régiókban? Ha nem, akkor mi volt ennek az oka?

- Fordítottak-e figyelmet az egyes nemzetiségek anyanyelvét jól bíró tanárok és papok képzésére?

- Támogatták-e és milyen módon az egyházak nemzetiségi tagjaik civil szervezeteit?

- Mi volt az egyes egyházak viszonya a nemzetiségek – elsősorban a németek és szlovákok – két világháború közötti időszakban megerősödő nemzeti mozgalmaihoz? Volt-e ehhez kapcsolódóan egyáltalán kialakított cselekvési stratégiájuk, tudták-e azt érvényesíteni és hogyan?

- A nemzetiségi emancipációs törekvésekhez való viszonyban megfigyelhető-e véleménykülönbség az adott egyház vezetői és az alsó papság között? Ha igen, mely kérdésekben?

- Hogyan került sor a konfliktusok rendezésére?

- Nehezedett-e állami nyomás az egyházakra nemzetiségpolitikájukkal kapcsolatban? Ha igen, mely területeken és hogyan?

- Figyelembe vették-e, és milyen mértékben az egyházak a vegyes lakosságú településeken az egyes kisebbségi közösségeknek az istentiszteletek, vagy a hitoktatás nyelvére vonatkozó kéréseiket?

- Mennyiben figyelhető meg az egyes egyházak részéről magyarosítási törekvés?

- A trianoni döntés következtében elvesztett egyházmegyei területek milyen új egyházszerkezet kialakítását tették szükségessé, és ez az átszervezés érintette-e a magyarországi nemzetiségeket?

- Indukált-e szükségszerűen változást az egyházak nemzetiségpolitikájában az a körülmény, hogy az első és második bécsi döntés következtében Magyarországhoz került területeken nagy lélekszámú, különböző nemzetiségek éltek? Miben ragadható meg ennek a lényege? Hogyan reagáltak az új helyzetre?

A kutatás második időintervalluma, az 1945-1950 közötti időszak vizsgálata kevesebb eredményt ígért, hiszen maguk az egyházak is visszaszorított szerepbe kerültek, s maga a nemzetiségi kérdés is csak napi aktualitásában szerepelt a hazai belpolitikában, így nem lehetett minden korábban vázolt vizsgálati szempontot következetesen érvényesíteni. Ugyanakkor számos olyan kérdést lehetett vizsgálni ebben az időszakban is, amely mind a nemzeti közösségek, mind a magyar társadalom szempontjából jelentőséggel bírt, s amely töredékességében is új eredményeket hozott.

Így például vizsgáltam:

- Az egyes egyházaknak a telepítésekhez, a kényszer- és önkéntes migrációhoz való viszonyát.

- A németek kitelepítése és a szlovák-magyar lakosságcsere következtében egyes régiókban megváltozott a lakosság nemzetiségi és vallási összetétele is. Hogyan próbálták az egyes egyházak, akár egymás rovására is visszaszerezni korábbi státusukat?

- A határon túli magyar kisebbségi közösségekhez való viszonyát.

- A területi változásokra adott egyházszerkezési módosításokat, az ehhez kapcsolható vagyoni kérdések rendezésekor követett stratégiát és taktikát.

A feltáró munka megkezdése előtt tájékoztam az adott levéltár történetéről, az ott őrzött anyag struktúrájáról, segédlettel való ellátottságáról. Erről csakúgy, mint a kutatás tapasztalatairól minden, a kutatásba bevont levéltár esetében rövid összefoglaló készült.

A munka tervezhetőségét és a kutatást jelentősen befolyásolta, illetve sok esetben nehezítette, hogy az egyes egyházi levéltárak helyzetében még mindig nagyon nagyok az eltérések. Nagy különbségek vannak az iratanyag elhelyezését illetően, sok helyütt külső

raktárakban, pincékben kénytelenek tárolni az iratokat, nem áll rendelkezésre kutatószoba, s több helyütt előfordul, hogy a levéltáros más – múzeumi, könyvtári – gyűjtemények kezelője is. Ez utóbbi körülmény alapvetően befolyásolja az anyag feldolgozottságát, a kutató munkáját megkönnyítő kutatási segédletek – fondjegyzékek, repertóriumok, raktárjegyzékek – meglétét, illetve a kutatótermek nyitvatartását is. Az egyházi intézmények állami normatíváinak csökkentése az elmúlt években automatikusan a nyitvatartás, a kutatási idő szűkítésével járt: heti egy-két munkanapra korlátozódik a nyitvatartás, a nyári időszakban pedig nem ritka az akár két-három hónapos kutatási szünet sem. Több helyütt – Esztergomi Prímási Levéltár, Veszprémi Érseki Levéltár – az iratanyag, vagy a levéltár költözése miatt nem tudták hosszabb időre biztosítani a kutatási lehetőséget. Mindezek a technikai körülmények nehezítették a kutatást, amit azonban részben a levéltáros kollégák anyagismerete, szaktudása és segítőkészsége – annak érdekében, hogy ne kelljen sok alkalommal utazni, a hivatalos kutatási időn kívül, vagy más napokon is biztosították a kutatást – ellensúlyozott. A kutatás során nehézséget okozott az is, hogy gyakorlatilag minden egyes levéltárban – különösen a katolikusokban – az anyag struktúrája más és más. Az iratkezelést az elmúlt évtizedek, évszázadok során különbözőképpen alakították ki az egyes püspökök, vagy maguk a levéltárosok. Az egyedi és igen különböző iratkezelés viszont nem tette lehetővé, hogy a munka során analóg módon járhassak el. Bár a kutatás előkészítésekor igyekeztem feltérképezni a feltárandó iratanyag mennyiségét, ez azonban nem, vagy csak részben sikerült, így valójában a munka során szembesültem a feltárandó anyag nagyságával. Ezek a körülmények tették szükségessé, hogy az eredetileg négy évre tervezett kutatás időkeretét egy évvel meghosszabbítsam.

A kutatás hipotézisében megfogalmazott szempontokat következetesen próbáltam érvényesíteni, ez azonban természetesen alapvetően az adott irategyüttesek tartalmától függött. A feltárás minden levéltárban az alábbi nagy fondcsoportokra fókuszált: egyházkormányzati iratok, püspöki körlevelek, tanfelügyelői iratok, a protestáns egyházi levéltárakban pedig minden esetben áttekintettem a közgyűlési jegyzőkönyveket is. Több levéltárban – így a Kalocsai Érseki Levéltárban, a Székesfehérvári Püspöki Levéltárban, vagy a Váci Püspöki Levéltárban – a vegyes lakosságú települések plébániai iratait is kutattam, amely segítségével a lokális történéseket, eltéréseket igyekeztem föltárni. A Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában a relevánsnak tekintett egyesületek iratanyagát, illetve a népiskolai szabályrendeleteket is kutattam, hogy mind a nemzetiségi civilszervezetek, mind a népiskolák és a református egyház együttműködésére vonatkozóan információkat kaphassak. A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltárában két

személyes, illetve családi hagyatékot – Ravasz László püspök, illetve az Imre család – is áttekintettem. A téma sokoldalú tartalmi megközelítését igyekeztem elérni azáltal is, hogy az egyes levéltárakban teljesen eltérő irattípusokból – különböző szervezeti, intézményes, személyes iratok – gyűjtöttem információkat, illetve dokumentumokat, amelyek azonban a történések más és más aspektusait és szintjeit mutatják meg.

A munka megkezdését követően vált egyértelművé, hogy megkerülhetetlen a Magyar Országos Levéltár őrizetében lévő Miniszterelnökségi Levéltár Nemzetiségi és Kisebbségi Osztálya (1923-1944), valamint Mikó Tibor miniszteri titkár (1913-1940) iratainak, illetve a Minisztertanács jegyzőkönyveinek a föltárása. A Nemzetiségi és Kisebbségi Osztály irataiban utólagosan kerültek kialakításra az egyes tematikus tételek, amelyek így eredeti segédlettel nem rendelkeznek, de van raktárjegyzékük és repertóriumuk. A fond 26 tételét tekintettem át, közülük az alábbiak bizonyultak a témám szempontjából a legfontosabbnak, illetve a leginformatívabbnak.

- Általános egyházi ügyek. Egyházak támogatási-, gazdasági-, birtok- stb. ügyei. (1925-1927, 1930, 1939-1943.)

- Református egyházi ügyek. (1923-1927, 1930-1931, 1933-1934, 1936-1944.)

- Evangélikus egyházi ügyek. (1924-1927, 1930, 1933, 1937, 1941-1942, 1944.)

- Görög katolikus egyházi ügyek. (1923, 1926, 1933-1935, 1938-1939, 1941-1944.)

- Görög keleti egyházi ügyek. (1923, 1926-1927, 1930, 1933-1934, 1942, 1944.)

- Magyarországon élő nemzeti kisebbségek általános ügyei. Nemzetiségi ügyekre vonatkozó rendeletek, statisztikai összesítések, nemzeti kisebbségek oktatásának, nevelésének stb. ügyei. (1924-1925, 1927, 1930, 1932, 1934, 1936, 1938-1942, 1944.)

- Csehszlovákiai, szlovákiai eseményekről, a környező államokkal való viszonyukról jelentések, hírek. (1925-1927, 1929-1930, 1934, 1936-1944.)

- A magyarországi szlovákokkal kapcsolatos politikai ügyek. Pánszláv agitáció, magyarosítás, megfigyelések stb. (1927, 1930, 1934, 1935, 1937.)

- Magyarországon élő délszlávok általános egyházi ügyei. Egyházközösségek működési, segélyezési ügyei, panasz stb. ügyek. (1927, 1930, 1934, 1937, 1939-1940, 1942, 1944.)

- Magyarországon élő németek nemzetiségi-, szociális- stb. ügyei. Benne még: a Magyarországi német kormánybiztosság működési, szervezési ügyei. (1923-1927, 1929, 1932-1942, 1944.)

Bár szintén nem terveztem, a kutatás során föltártam a Magyarországi Baptista Egyház Országos Központjának iratait – Közgyűlési jegyzőkönyvek 1892-1995.; Gyülekezetekkel folytatott levelezés 1896-1995.; Egyéb belföldi levelezés 1888-1995.; Magyarországi

baptisták statisztikái 1877-1995. – is, mert a németek körében jelentős missziós tevékenységet folytattak/folytatnak, különösen Baranyában és a városokban. Azt remélem, hogy így a dokumentumok földolgozása során lehetőség lesz annak vizsgálatára, hogy mennyiben hasonlított, illetve különbözött a. kisegyházaknak és a történelmi egyházaknak a nemzetiségi tagjaikhoz való viszonyulása.

Összességében elmondható, hogy az előzetesen megfogalmazott kérdésekhez, tematikához kapcsolódóan minden fölkeresett levéltárban fontos és nagymennyiségű dokumentumot sikerült föltárni. Bár a föltárt dokumentumok tartalmi feldolgozására nem került sor, az elkészített iratkataszterek segítségével megállapítható, hogy azok elsősorban az anyanyelvi oktatás, a templomi és közéleti nyelvhasználat, a két világháború közötti időszak nemzeti mozgalmi, a kényszermigráció, vagy a területváltozások miatt bekövetkezett egyházszerzés kérdéseire kapcsolódnak. Valamennyi egyház anyagában – korábbi várakozásunkkal ellentétben – viszonylag kevés, a nemzeti problematikához kapcsolódó elvi állásfoglalást találtam. Megítélésem szerint az egyházkormányzati iratoknak a témához kapcsolódó elvi, stratégiai jelentőségű elemzéseket, memorandumokat, állásfoglalásokat is kellene tartalmazniuk. Föltűnő, hogy pl. a trianoni döntést követően azokban az egyházkerületekben, püspökségekben sincs elvi jellegű reagálás a kisebbségbe került magyar közösségek helyzetére vonatkozóan, amelyekben maga az egyház e döntéssel nagyszámú hívét is elvesztette. Pragmatikus, gyakorlati ügyek lenyomatait találjuk az iratokban, de nagyon kevés olyat, ami ezen túlmutatna. E tekintetben az evangélikus egyház tekinthető kivételnek, ahol a föltárt levéltári anyag azt is tükrözi, hogy német és szlovák híveik törekvéseire elméleti síkon is igyekeztek választ adni az egyház vezetői. Természetesen a napi ügyekben való tényleges eljárási módok maguk is lenyomatai az egyes egyházak elvi jellegű megközelítésének, ezért ez – ha nehezebben, vagy több munkával is – a feldolgozás, az egyes kérdések megírása során rekonstruálható lesz.

A kutatás során nagy hangsúlyt fektettünk arra is, hogy a témához kapcsolódó helytörténeti feldolgozásokat, dokumentumközléseket összegyűjtsük. Ezek a helytörténeti munkák egy-egy rész kérdés esetében ugyanis sok esetben mélyebb anyagföltáráson alapulnak, mint ameddig mi eljuthattunk, ezért hasznos kontrollt, illetve kiegészítést jelenthetnek munkánknak a feldolgozási szakaszában.

A kutatás eredményei

A 20 különböző levéltárban elvégzett föltáró munka eredményeként mintegy 2 ifm terjedelmű dokumentumot sikerült összegyűjteni. (Lásd az 1. mellékletet) A dokumentumok

nagyobb részben másolatban, míg kisebb részben digitálisan állnak rendelkezésre. Az összegyűjtött anyagról iratkatasztereket készítettem. Ott, ahol a föltárt dokumentumok digitálisan is rendelkezésre állnak, hiperhivatkozással összefűztem a kataszterben szereplő jelzetével. Az iratkataszterek struktúrájának kialakításakor figyelembe vetem a feldolgozás későbbi fázisait. Nevezetesen: az iratok alapadatainak – iktatószám, vagy tételszám, az irat tárgya, kelte – föltüntetésével mellett tárgyszavakat is hozzárendeltem az adott irathoz, amely lehetővé teszi azt, hogy a különböző levéltárak iratai közül kikerült és nagy mennyiségű anyagból az egyes témákhoz kapcsolódó dokumentumokat ki lehessen választani. (Lásd 2. melléklet.)

Az összegyűjtött anyag feldolgozását több módon, illetve szinten lehet megvalósítani. Először célszerű – az anyag teljes áttekintése érdekében – egy-egy résztema kiválasztása, és annak tanulmányban történő megírása. A feldolgozásnak ezt a fázisát megkezdtem, eredményeit – a bácskai evangélikus németek 1941-1945-ben kibontakozó törekvéseit, az evangélikus és református egyháznak a második világháborút követő kényszertelepítésekkel, migrációval kapcsolatos állásfoglalásai – tanulmányokban tettem közzé. Mindkét tanulmány német nyelvű közlésre is elfogadva.

Az egyes résztemák tanulmányokban való feldolgozása során érvényesítettem az összehasonlító elemzési szempontokat, vagyis azt, hogy az egyes egyházak véleménye, eljárása miben és mennyiben tért el egymástól, és miért. Az egyes résztemák feldolgozása előfeltétele annak, hogy a korszakra és témára vonatkozóan megszülethessen egy dokumentumkötet, illetve monografikus feldolgozás. Mindkettő jól hasznosítható lesz az oktatás különböző szintjein is, tekintettel arra, hogy hasonló jellegű összefoglaló munka mind ez ideig nem született. A feldolgozás befejező fázisa lehetne – terveink szerint –, hogy a feltárt anyagot digitalizáljuk, adatbázisba rendezzük, és úgy tegyük elérhetővé a további kutatások számára. A feltárt anyag fentebb vázolt feldolgozása azonban a szerteágazó és összetett kérdések miatt több évet fog igénybe venni.

1. melléklet: Az átnézett és feldolgozott levéltári anyag mennyisége levéltáranként

Ssz	Levéltár	Átnézett (ifm)	Másolt (old)	Digit. (old)
1	Prímási Levéltár	42	860	
2	Kalocsi Főegyházmegyei Levéltár	25		950
3	Egri Főegyházmegyei Levéltár	2	15	
4	Debrecen-Nyíregyházi Egyházmegyei Levéltár és Könyvtár	2	5	
5	Győri Egyházmegyei Levéltár	12		190
6	Pécsi Püspöki és Káptalani Levéltár	25	350	
7	Szeged-Csanádi Püspökség Levéltára	7	35	
8	Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár	16	285	
9	Szombathelyi Püspöki Levéltár	7		175
10	Váci Püspöki és Káptalani Levéltár	5	5	
11	Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár	22		366
12	Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára	38	360	
13	Baranyai Református Egyházmegye Levéltára	3		
14	A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára	24	210	
15	Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára	30	180	
16	Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Levéltára	5	24	
17	Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégium Levéltára	12	135	
18	Evangélikus Országos Levéltár	45	850	
19	Baptista Levéltár	15	80	
20	Magyar Országos Levéltár	15	300	
	Összesen	352	3694	1681

2. melléklet: A feldolgozott levéltári anyag metaadatait tartalmazó adatbázis szerkezete

Mezőnév	Leírás
ID	A dokumentum egyedi azonosítója
LTAR	A levéltár kódja
FOND	A levéltári fond kódja
IKT	Az irat iktatószáma
TEMA	Az irat címe és tartalmi leírása
TARGYSZO	Az irattal kapcsolatos tárgyszavak
KELTE	Az irat keltezése
FAJL	Az iratot tartalmazó fájl neve és elérési útvonala
JEGYZET	Az irattal kapcsolatos megjegyzések

A fő táblához két segédtábla kapcsolódik, az egyik a levéltárak, a másik a fondok kódjait és részletes leírását tartalmazza. Az adattáblákat Access formátumú relációs adatbázisban helyeztük el.

